

EDUCATION AND PEDAGOGY

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.7.2.1>

TEORETYCZNE I NORMATYWNE PODSTAWY WDRAŻANIA WCZESNEJ POMOCY DZIECIOM NIEDOSŁYSZĄCYM

Svitlana Lytovchenko

*kandydat nauk pedagogicznych, starszy pracownik naukowy,
Kierownik Działu Edukacji Dzieci Niedosłyszących
Instytutu Pedagogiki Specjalnej i Psychologii imienia Mykoły Jarmaczenki
Narodowej Akademii Nauk Pedagogicznych Ukrainy (Kijów, Ukraina)
ORCID ID: 0000-0003-0001-4667*

Adnotacja. W artykule przeanalizowano stan i cechy wczesnej interwencji dla dzieci z zaburzeniami słuchu, określono etapy i formy organizacyjne wdrożenia wczesnej pomocy, warunki skuteczności jej stosowania. W procesie badawczym wyjaśniono istotę pojęcia „wczesna interwencja u dzieci niedosłyszących” jako interdyscyplinarny rodzinny system opieki nad małymi dziećmi z zaburzeniami słuchu (ryzykami zaburzeń słuchu), co obejmuje wczesny skrining słuchu, diagnostykę audiologiczną, protetykę słuchu, realizację indywidualnego programu wsparcia i ma na celu poprawę rozwoju dziecka (przede wszystkim komunikacji), poprawę jakości życia rodziny. Biorąc pod uwagę specyfikę zaburzenia, zastosowanie technologii wczesnej interwencji sugeruje zmienność modeli świadczenia usługi (wybór głównego środka komunikacji, metody protetyki słuchowej, ścieżki edukacyjnej). Ważne jest poznanie międzynarodowej praktyki, doświadczeń krajów, które mają długą historię i znaczące postępy we wczesnej opiece nad dziećmi o specjalnych potrzebach edukacyjnych.

Słowa kluczowe: dzieci niedosłyszące, wczesna interwencja, ośrodki wczesnego rozwoju, specjalne potrzeby rodzin i dzieci niedosłyszących.

THEORETICAL AND NORMATIVE FUNDAMENTALS OF EARLY INTERVENTION TO CHILDREN WITH HEARING IMPAIRMENTS

Svitlana Lytovchenko

*Candidate of Pedagogical Science (PhD), Senior Researcher,
Head of the Department of Education of Children with Hearing Impairments
Mykola Yarmachenko Institute of Special Education and Psychology
of National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0003-0001-4667
e-mail: svetaitovchenko@ukr.net*

Abstract. The article analyzes the state and features of early intervention for children with hearing impairments, identifies the stages and organizational forms of early care, the conditions of its effectiveness. The study clarified the essence of the concept of “early intervention for children with hearing impairments” as an interdisciplinary family-centered system of care for young children with hearing impairments (risks) of hearing, providing early hearing screening, audiology, hearing aids, individual support program and targeted to improve the child’s development (especially communication), improve the quality of life of the family. Given the specifics of the violation, the use of early intervention technology involves the variability of service delivery models (choice of the main means of communication, method of hearing aids, educational route). It is important to study international practice, the experience of countries with a long history and significant progress in early care for children with special educational needs.

Key words: children with hearing impairments, early intervention, early development centers, special needs of families of children with hearing impairments.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА НОРМАТИВНІ ОСНОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ РАННЬОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ

Світлана Литовченко

*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
завідувач відділу освіти дітей з порушеннями слуху
Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії
педагогічних наук України (Київ, Україна)
ORCID ID: 0000-0003-0001-4667
e-mail: svetaitovchenko@ukr.net*

Анотація. У статті проаналізовано стан та особливості раннього втручання для дітей із порушеннями слуху, визначено етапи й організаційні форми здійснення ранньої допомоги, умови ефективності її застосування. У процесі дослідження уточнено сутність поняття «раннє втручання щодо дітей з порушеннями слуху» як міждисци-

плінарну сімейно-центровану систему допомоги дітям раннього віку з порушеннями (ризиками порушень) слуху, що передбачає ранній скринінг слуху, аудіологічну діагностику, слухопротезування, реалізацію індивідуальної програми підтримки та спрямована на покращення розвитку дитини (насамперед комунікації), підвищення якості життя родини. Враховуючи специфіку порушення, застосування технології раннього втручання передбачає варіативність моделей надання послуги (вибір основного засобу комунікації, методу слухопротезування, освітнього маршруту). Важливим є вивчення міжнародної практики, досвіду країн, які мають тривалу історію та значні успіхи щодо ранньої допомоги дітям з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: діти з порушеннями слуху, раннє втручання, центри раннього розвитку, особливі потреби родин дітей із порушеннями слуху.

Вступ. Міжнародні стандарти організації роботи з дітьми з особливими освітніми потребами передбачають максимально раннє (з перших місяців життя) виявлення порушень психофізичного розвитку та максимальне скорочення часового проміжку між часом встановлення порушення та початком комплексної медико-психолого-педагогічної допомоги.

Категорія «*раннє втручання*» виступає як одне з основних понять модернізації національної освіти дітей з особливими освітніми потребами; першочерговим завданням розглядається запровадження державної системи раннього втручання, що:

- є комплексною послугою для родин дітей від народження до 3 років включно, котрі мають особливі потреби або ризик їх виникнення;
- забезпечується мультидисциплінарною командою фахівців і поєднує медичну, психологічну, соціальну, педагогічну складові частини;
- є сімейноорієнтованою та спрямованою на розвиток дитини у природньому / домашньому середовищі;
- передбачає раннє виявлення, діагностику, психолого-педагогічний і корекційно-розвивальний супровід, підтримку батьків (законних представників).

Теорія і практика свідчать, що вчасне надання послуги раннього втручання дає змогу максимально ефективно використати потенціал дитини, підготувати її до шкільного навчання, забезпечити потребу батьків у психологічній, професійній допомозі. Саме рання діагностика порушень слуху та своєчасна реабілітація мінімізують негативний вплив зниження слуху на розвиток дитини. За таких умов завданням виступає не корекція вторинних відхилень, а не допущення їх виникнення. Доведено, що діти з порушеннями слуху, які були задіяні у програмі втручання, мають кращі навчальні та соціальні навички порівняно з однолітками, котрі таку послугу не отримали (Calderon & Naidu, 2000; Yoshinaga-Itano, 2000).

Специфіка організації дослідження зумовлена необхідністю вивчення послуги раннього втручання для дітей із порушеннями слуху як інноваційного етапу системи комплексного супроводу, що знаходить місце у вітчизняній сурдопедагогіці.

У фахових джерелах категорію «*раннє втручання*» розглядають як послугу, технологію, систему, що є правомірним з огляду на контекст застосування термінології; найбільш широким є поняття «система».

Різні аспекти проблеми (сутність категорій «*раннє втручання*», «*комплексний супровід*»; визначення особливих потреб, розвиток дітей раннього віку, партнерство з батьками) представлені у психолого-педагогічних працях. Зокрема, наукові підходи до реформування системи освіти дітей з особливими освітніми потребами розглянуто у працях В. Засенко, А. Колупасової, Л. Прохоренко, О. Таранченко та ін.; проблемі комплексного супроводу дітей з особливими освітніми потребами присвячено дослідження Е. Данілавічюте, В. Кобильченко, Т. Сак, Т. Скрипник, Н. Софій та ін.; основні напрями роботи з дітьми з особливими потребами раннього віку визначено у працях І. Гладченко, специфіка реалізації програми раннього втручання – Г. Кукурузи, А. Кравцової, О. Коваленко, М. Гриньової та ін.; проблемі супроводу дітей зі кохлеарними імплантами дошкільного віку присвячено роботи С. Глазунової, С. Заїки, В. Шевченка та ін. Сутність послуги раннього втручання для дітей із порушеннями слуху та напрями роботи фахівців, а саме виявлення порушення слуху; діагностика характеру та ступеня втрати слуху; проведення міждисциплінарної оцінки; розроблення, реалізацію та моніторинг програми підтримки розглянула у своєму дослідженні В. Жук. Актуальний у межах дослідження проблемі формування жетомовної компетентності дітей із порушеннями слуху присвячено праці Н. Адамюк, О. Дробот, С. Кульбіди та ін. Різні аспекти навчання та розвитку дітей із порушеннями слуху раннього та дошкільного віку відображені у працях Л. Борщевської, В. Жук, В. Литвинової, В. Шевченко та ін. Міжнародний досвід презентовано С.Р. Kennedy, D.C. McCann, M.J. Campbell, L. Kimm, R. Thornton та ін.

Проте відповідне дослідження виявляється актуальним. Незважаючи на значний інтерес науковців до проблеми раннього втручання, в її межах залишається низка невирішених питань, зокрема розроблення організаційного компоненту допомоги дітям із порушеннями слуху раннього віку, підтримки їхніх родин і підготовки педагогів.

Актуальність проблеми зумовлює мету статті – за результатами теоретичного аналізу, аналізу освітньої практики, нормативно-правових документів уточнити сутність категорії «*послуга раннього втручання для дітей із порушеннями слуху*», визначити етапи й організаційні форми необхідної допомоги.

У підготовці матеріалів статті використано **методи** теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури із проблеми дослідження (зокрема публікацій, представлених у наукових виданнях, включених до наукометричних баз даних Scopus, Web of Science, EBSCO databases, Index Copernicus, Google Scholar та ін.); систематизації результатів наукових досліджень, а також узагальнення практичного досвіду підтримки дітей раннього та дошкільного віку з порушеннями слуху.

Результати. За світовою статистикою, приблизно 2–3 з 1 000 новонароджених мають порушення слуху. Якщо порушення слуху у дитини вчасно не діагностовано, воно може призвести до затримки психічного (психологічного) та мовленнєвого розвитку. Натомість раннє виявлення та втручання для дітей із порушеннями слуху покращують комунікативні навички (незважаючи на мову / мови спілкування), результати навчання, соціальний розвиток.

Першим етапом раннього втручання є вчасне виявлення порушення слуху, що за оптимальної організації відбувається у процесі обов'язкового скринінгу слуху новонароджених у пологових відділеннях. Таке дослідження впроваджується згідно зі «Стандартом здійснення програми раннього виявлення та корекції порушень слуху у дітей», визначеного Об'єднаною комісією зі слуху дітей (США) у 2007 р., та є загальноприйнятим у всьому світі. Йдеться про «Принцип 1-3-6», відповідно до якого скринінг слуху проводять всім новонародженим до досягнення ними 1 місяця; за умов позитивного результату дітям до 3 місяців проводять аудіологічну діагностику; пацієнтам із виявленими незворотними порушеннями слуху не пізніше 6 місяців рекомендовано розпочати реабілітацію порушень слуху (слухопротезування). Ключове місце на цьому етапі відводиться медичним установам.

Вирішити освітні питання допомагають центри раннього втручання, діяльність яких спрямована на комплексну підтримку дітей з особливими потребами раннього віку, батьків і педагогів.

Основні завдання діяльності центрів: виявлення дітей раннього віку, які потребують психолого-педагогічної допомоги; комплексне оцінювання розвитку дитини, визначення особливостей і потреб; за результатами оцінювання – розроблення та реалізація індивідуальної програми психолого-педагогічної та корекційно-реабілітаційної допомоги; систематичний контроль за успішністю виконання програми; підготовка програми адаптації у разі переходу дитини до закладів / програм дошкільної освіти; ресурсне забезпечення батьків і фахівців відповідно до визначеного плану та за необхідності (банк методичних матеріалів; спеціальне обладнання; інформаційні ресурси; навчання, консультування тощо); координація міжвідомчої взаємодії.

Принципи діяльності центрів: визнання права кожної дитини на здобуття освіти в різних типах навчальних закладів; єдність теоретичних підходів і педагогічної практики, врахування зарубіжного досвіду; диференціація й індивідуалізація діагностики та навчання дітей, консультування батьків; комплексний підхід, що передбачає використання різних засобів, форм, методів роботи для реалізації завдань супроводу.

За результатами аналізу міжнародного досвіду можливо визначити певні моделі організації центрів раннього втручання.

Перша модель – центр як окрема структура, яка має свій штат працівників, комплекс навчальних програм і методичних матеріалів для дітей раннього віку, спеціальне обладнання. Спеціалісти центру беруть участь у здійсненні супроводу дітей із особливими потребами в родинях, надають консультативні послуги педагогам, організують навчання фахівців.

Друга модель – центр як структурний підрозділ медичної / реабілітаційної установи, інклюзивно-ресурсного центру, спеціального закладу освіти. Останній варіант доцільний у країнах, котрі мають розвинену систему спеціальних закладів освіти, про що йдеться у Саламанській декларації та Рамках дій стосовно навчання осіб з особливими потребами (прийнятих у 1994 р. у м. Саламанка, Іспанія): «Становище з освітою осіб з особливими потребами значно варіюється залежно від країн. Наприклад, існують країни з добре налагодженими системами спеціальних шкіл для осіб з конкретними порушеннями розвитку (певних категорій). Персонал спеціальних закладів має досвід, необхідний для раннього виявлення, діагностики осіб з порушеннями розвитку». Для України така модель актуальна, оскільки наша країна має потужну систему спеціальних закладів освіти, зокрема для дітей із порушеннями слуху, що становлять окрему групу з огляду на можливі бар'єри у комунікації й отриманні інформації. Маючи у своєму арсеналі багаторічний практичний досвід, матеріальні (спеціальну техніку, апаратуру, комп'ютерні програми тощо) та кадрові ресурси, навчально-реабілітаційні центри, спеціальні школи та дошкільні заклади також можуть (за відповідної модернізації) забезпечувати систематичну допомогу сім'ям дітей раннього віку з порушеннями слуху, тобто виконувати функції центру раннього втручання.

Третя модель – створення центрів при науково-дослідних інституціях, факультетах корекційної та інклюзивної освіти закладів вищої освіти. У таких центрах надаються психолого-педагогічні та корекційно-реабілітаційні послуги дітям з особливими потребами, консультації батькам, фахівцям і педагогам. Пріоритетним напрямом виступає підвищення кваліфікації педагогічних кадрів для системи спеціальної освіти, реалізації інклюзивного навчання.

Можна розглядати різні варіанти надання послуг; більшість центрів пропонують низку дистанційних і локальних (таких, що надаються на місці) програм, які виникли значною мірою у відповідь на потреби родин дітей з особливими потребами:

- дистанційне обслуговування; за такого варіанту послуги надаються вдома (фахівець із раннього втручання відвідує родину, проводить заняття з дитиною, консультує та навчає батьків; встановлює, які адаптації необхідні для задоволення потреб дитини);

- послуги надаються безпосередньо у центрі; батьки та діти відвідують центр, щоб отримати необхідну підтримку.

Центри знаходять схеми ротації обладнання або ж почергового користування ним, коли клієнт, котрий більше не потребує певного пристрою, передає його для використання іншому. Необхідно враховувати доцільність певного варіанту надання послуг для конкретної дитини. Чітких правил не існує, і моделі надання послуг успішніші, якщо їх можна переглядати та змінювати за потреби.

На основі аналізу сучасних теоретичних підходів і практичних методик роботи з дітьми з порушеннями слуху раннього та дошкільного віку можна виділити важливі аспекти супроводу:

- спрямованість роботи сурдопедагогів, психологів і батьків на розвиток комунікативних навичок, гри, емоційного контакту; фахівець допомагає організувати вдома комунікативно насичене середовище та зберегти або налагодити й удосконалити емоційний контакт / взаємодію між членами родини (незалежно від провідного засобу комунікації у родині – словесної або / та жестової мови);

- за умови порушення легкого ступеня або / та використання технічних засобів компенсації (слухових апаратів, кохлеарних імплантів) – акцент на максимально можливо природний розвиток слухового сприймання, спонтанне формування мовлення дитини (починаючи з розуміння) за умов природної взаємодії / комунікації (уникаємо штучного, «механічного» тощо);

- склад учасників реабілітації розширюється шляхом обов'язкового залучення батьків (близьких дорослих); фахівець працює з дитиною та з батьками, реабілітація стає сімейною; на кожному рівні роботи провідна роль у розвитку дитини покроково переходить від фахівця до батьків;

- розвиток і навчання дитини відбуваються за основними етапами онтогенезу, для яких характерні певні якісні зміни, що виникають поступово (дитина «проходить» ті самі етапи розвитку, що і дитина без порушення слуху, відповідно до індивідуального темпу, без чіткої орієнтації на «паспортний» вік). Фахівці звертають увагу на розвиток соціальних навичок, зокрема спілкування, самостійності / незалежності, взаємодії, включення у групові форми роботи та гри, вирішення конфліктних ситуацій.

Слухова допомога у ранньому віці спрямована на: максимальне можливе відновлення порогів слухового сприймання дитини завдяки використанню сучасного засобу корекції порушення слуху; забезпечення перебування дитини у мовленнєвому середовищі, яке мотивує дитину до слухання та спілкування; розвиток навичок слухання та мовлення дитини відповідно до її віку та досвіду; використання набутих навичок у щоденній діяльності.

Таким чином, у процесі дослідження уточнено сутність поняття *раннє втручання щодо дітей із порушеннями слуху*, що розуміємо як міждисциплінарну сімейно-центровану систему допомоги дітям раннього віку з порушеннями (ризиками порушень) слуху, яка передбачає ранній скринінг слуху, аудіологічну діагностику, слухопротезування, реалізацію індивідуальної програми підтримки та спрямовану на покращення розвитку дитини (насамперед комунікації), підвищення якості життя родини.

За міжнародними підходами розвиток комунікації розглядається як розвиток слухового (зорового, тактильного) сприймання, словесного мовлення та / або жестової мови, здатності до соціалізації.

Враховуючи специфіку порушення, застосовування технології раннього втручання передбачає варіативність моделей надання послуги (вибір основного / основних засобів комунікації, засобів слухопротезування, освітнього маршруту).

У моделюванні індивідуальних програм раннього втручання враховуються біологічні (час виникнення, ступінь прояву та характер порушення; вік, у якому воно діагностовано; вік, час, якість слухопротезування (слуховий апарат, кохлеарний імплант); рівень розвитку слухового сприймання та мовлення; наявність комплексних порушень; індивідуальні особливості розвитку тощо) та соціокультурні (провідний спосіб комунікації, статус слуху батьків і мова, якою спілкуються у родині; підхід, за якого проводилося попереднє навчання, фахівці, які супроводжували; запити батьків тощо) фактори. Під час консультування батьків важливо інформувати про різні підходи та моделі навчання, організувати спілкування з іншими батьками та дорослими людьми з порушеннями слуху, представити успішний досвід і результати наукових досліджень.

Вищезазначені положення сприятимуть підвищенню рівня розвитку й адаптації дитини, покращенню емоційного стану сім'ї. Результатом супроводу є створення оптимального освітнього середовища (фахівці, навчально-методичний компонент, дитячий колектив, фізичне середовище).

Висновки. Таким чином, організація системи раннього втручання для дітей із порушеннями слуху має свою специфіку і є необхідною умовою ефективного вирішення завдань освіти та соціалізації. Важливими умовами реабілітації є раннє виявлення порушення та слухова допомога, адекватне слухопротезування (слуховими апаратами або кохлеарними імплантатами), створення умов для розвитку комунікації та комплексний індивідуально спрямований психолого-педагогічний супровід родини. Результат досягається завдяки діяльності мультидисциплінарних команд раннього втручання у складі фахівців різних спеціальностей і взаємодії закладів та установ соціального захисту, охорони здоров'я, освіти та недержавних організацій.

Водночас не претендуємо на остаточний варіант послуги раннього втручання, доцільними є подальші дослідження. Надзвичайно важливим є вивчення міжнародної практики, досвіду країн, які мають тривалу історію та значні успіхи щодо ранньої допомоги дітям з особливими потребами, а також залучення національних надбань спеціальної педагогіки та психології.

Список використаних джерел:

1. Засенко В.В., Прохоренко Л.І. Освіта «особливих» дітей: стратегія розвитку. *Рідна школа*. 2019. № 3–4. С. 48–52.
2. Колупаєва А.А., Таранченко О.М. Навчання дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі: навчально-методичний посібник. Харків: Україна, «Ранок». 2019.
3. Засенко В.В., Колупаєва А.А., Таранченко О.М. Освіта дітей з особливими потребами: від інституалізації до інклюзії. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні. Київ: Педагогічна думка, 2016. С. 68–77.
4. Таранченко О.М., Федоренко О.Ф. Концепція розвитку системи освіти дітей із порушеннями слуху в Україні. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2015. № 1. С. 27–33.

5. Данілавічюте Е.А. Діти з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2018. № 3 (87). С. 7–8.
6. Федоренко О.Ф. Педагогічний супровід молодших школярів зі зниженим слухом в умовах інклюзивного навчання : дис. ... канд. наук. Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, 2015.
7. T. Loreman, D. McGhie-Richmond, A. Kolupaieva, O. Taranchenko, et al. A Canada-Ukraine collaborative initiative for inclusive education in Ukraine: Participant perspectives. *School Effectiveness and School Improvement*. 2016. 27 (1). P. 24–44.
8. Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами та Рамки Дій щодо освіти дітей з особливими освітніми потребами. (1994). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94#Text.

References:

1. Zasenka, V.V. and Prokhorenko, L.I. (2019). Osvita "osoblyvykh" ditey: stratehiya rozvytku [Kolupaieva, A.A. and Taranchenko, O.M. (2019). *Navchannya ditey z osoblyvymy osvitynymi potrebamy v inklyuzyivnomu seredovyshchi: navchal'no-metodychnyy posibnyk* [Zasenka, V.V., Kolupaieva, A.A. and Taranchenko, O.M. (2016). Osvita ditey z osoblyvymy potrebamy: vid instytualizatsiyi do inklyuziyi. *Natsional'na dopovid' pro stan i perspektyvy rozvytku osvity v Ukraini* [Taranchenko, O.M. and Fedorenko, O.F. (2015). Kontsepsiya rozvytku systemy osvity ditey iz porushennyamy slukhu v Ukraini [Danilavichutie, E.A. (2018). Dity z osoblyvymy osvitynymi potrebamy v inklyuzyivnomu seredovyshchi [Fedorenko, O.F. (2015). Pedagogichnyy suprovod molodshykh shkolyariv zi znyzhenym slukhom v umovakh inklyuzyivnoho navchannya [T. Loreman, D. McGhie-Richmond, A. Kolupaieva, O. Taranchenko, et al. A Canada-Ukraine collaborative initiative for inclusive education in Ukraine: Participant perspectives. *School Effectiveness and School Improvement*, 27 (1), p. 24–44, 2016. (in English)
2. *The Salamanca Statement on Principles, Policies and Practices in Special Needs Education and Framework for Action on Special Needs Education* (1994). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94#Text.
3. Zasenka, V.V., Kolupaieva, A.A. and Taranchenko, O.M. (2016). Osvita ditey z osoblyvymy potrebamy: vid instytualizatsiyi do inklyuziyi. *Natsional'na dopovid' pro stan i perspektyvy rozvytku osvity v Ukraini* [Education for children with special needs: from institutionalization to inclusion. National Report on the Status and Prospects of Education Development in Ukraine]. Kyiv, Ukraina: Pedagogichna dumka. pp. 68–77. [in Ukrainian]
4. Taranchenko, O.M. and Fedorenko, O.F. (2015). Kontsepsiya rozvytku systemy osvity ditey iz porushennyamy slukhu v Ukraini [Concept of development of education system for children with hearing impairment in Ukraine]. *Osoblyva dytyna: navchanni i vykhovannia*. № 1. pp. 27–33. [in Ukrainian]
5. Danilavichutie, E.A. (2018). Dity z osoblyvymy osvitynymi potrebamy v inklyuzyivnomu seredovyshchi [Children with special educational needs in an inclusive environment]. *Osoblyva dytyna: navchanni i vykhovannia*. № 3 (87). pp. 7–18. [in Ukrainian]
6. Fedorenko, O.F. (2015). Pedagogichnyy suprovod molodshykh shkolyariv zi znyzhenym slukhom v umovakh inklyuzyivnoho navchannya [Pedagogical support for hearing impaired younger students in inclusive learning]. Institute of Special Pedagogy of the NAPS of Ukraine. [in Ukrainian]
7. T. Loreman, D. McGhie-Richmond, A. Kolupaieva, O. Taranchenko, et al. A Canada-Ukraine collaborative initiative for inclusive education in Ukraine: Participant perspectives. *School Effectiveness and School Improvement*, 27 (1), p. 24–44, 2016. (in English)
8. *The Salamanca Statement on Principles, Policies and Practices in Special Needs Education and Framework for Action on Special Needs Education* (1994). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94#Text.